

*Воловенко І. В.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова*

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ СПОСІБ ТВОРЕННЯ ІМЕННИКІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ОСІБ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

У статті проаналізовано лексико-семантичний спосіб творення іменників на позначення осіб, визначено тематичні групи, у яких зафіксовано семантичне перетворення лексем.

Ключові слова: лексико-семантичний спосіб творення іменників, нові іменники на позначення осіб.

На сучасному етапі розвитку української мови виявляють активність не лише морфологічні способи словотвору, а й неморфологічні. *Метою статті* є виявити активність лексико-семантичного способу творення іменників на позначення осіб на сучасному етапі розвитку української літературної мови.

Завданнями статті є описати лексико-семантичний спосіб творення іменників на позначення осіб та з'ясувати у яких тематичних групах на сучасному етапі розвитку мови відбувається семантичне переосмислення.

Питання про семантичні інновації і перетворення лексичних одиниць мови і сьогодні є актуальним. В. В. Манакін, виходячи з природи слова, розмежує два основних кола факторів семантичних перетворень слів у мовленні: гносеологічні і лінгвістичні. До гносеологічних факторів він зараховує такі: специфічна робота людської свідомості в процесі відбиття об'єктивної дійсності, що полягає в неадекватному характері відображення предметів і явищ навколишнього світу в думках людини, їх аналізі суб'єктом з урахуванням його рівня індивідуальної свідомості і почуттєвого сприйняття дійсності; дія суб'єктивного фактора в мові як вияв цілеспрямованого збагачення семантичних можливостей лексики і наявності суб'єктивного начала в мовленнєвій діяльності індивіда як результат неусвідомленої суперечності в процесі відображення суб'єктом об'єктивної дійсності і самовираження особистості; обов'язкова наявність емоційного фону в цьому процесі [4, с. 13-14]. Лінгвістичними факторами семантичних перетворень слів у мовленні слід визнати такі: контекстуальну співвіднесеність мовних одиниць, актуалізацію компонентів змісту (сем), дію закону семантичної відкритості слова як вияв асиметричного дуалізму словесного знака [4, с. 18].

Л. А. Булаховський зазначав: “Розвиток словника шляхом поширення переносного вживання слів (інакше – трохеїчного, метафоричного, фігурального) є загальне явище, яке спостережено в усіх літературних мовах. Перенесення слова на нові поняття, вироблювані в творчому акті – реагування на нові вираження, факти трудового досвіду тощо, є одним із

найпоширеніших способів номінації (називання)” [1, с. 358]. Лексичне значення не становить якоїсь застиглої, цілісної, одомірної величини: у ньому виокремлено основне поняттєве значення й низка інших супровідних, побічних семантичних денотативних та конотативних елементів. Тому, коли певна лексема потрапляє в інший контекст, у незвичне оточення, в її семантичній структурі поступово розвивається вторинний, додатковий (явний або прихований) відтінок, що згодом може стати доміантним. Як правило, спочатку це функціонує в мовленні, часом спорадично й невимушено, як індивідуально-авторський пошук (вільний чи зумовлений певними прагматичними потребами) [5, с. 13]. У сучасній українській мові активно проходить процес детермінологізації, який полягає в переосмисленні термінів, в значному розширенні меж лексичної сполучуваності. В. В. Виноградов із цього приводу зазначав, що між словником науки і словником побуту є прямий тісний зв'язок; будь-яка наука починає з результатів, здобутих мисленням і мовленням народу, і в подальшому своєму розвитку не відривається від народної мови [2, с. 18].

У мові українських ЗМІ останніх десятиліть порівняно з попереднім періодом помітнішої ваги набуває термінологізація як провідний процес семантичного розвитку мови. Вона розвивається передусім завдяки екстралінгвістичним причинам – науково-технічному й соціальному прогресові. Природно, що в мові ЗМІ аналізованого періоду найактивніше семантичні модифікації відбуваються в словах, що набувають статусу суспільно-політичних термінів. Це стосується як загальноновживаної, так і вузькоспеціальної лексики. Закономірно, що в процесі пізнавальної діяльності людей дедалі більше слів із загальнономовного лексикону залучається в термінологічний обіг [5, с.14].

Переосмислення зафіксовані в таких тематичних групах:

– спортивній лексиці, наприклад *аутсайдер* – команда або спортсмен, що посідає одне з останніх місць у турнірній таблиці. Слово розширило межі лексичної сполучуваності, і сьогодні його вживають на позначення технічних кандидатів, невеликих політичних партій, що беруть участь у виборах, наприклад: *Невдача за схожою схемою чекає охочих поговорити про партійні справи у багатьох “штабах” політичних аутсайдерів, які після виборів спритно повернулися до своїх попередніх функцій: офісів, приватних помешкань тощо* (Україна молода, № 185 від 10.10.07);

– мистецькій лексиці, наприклад, термін *мажор* розширив своє лексичне значення і вживається на позначення особи, яка має відношення до впливових людей, наприклад: *На думку одеського правозахисника Олексія Плужникова, “справу мажора” не дала закрити одеська прокуратура, яка “довела, що здатна проявити непоступливість, незважаючи на будь-який тиск”* (<http://tsn.ua/ukrayina/odeski-mazhor-petrosyan-povernetsya-na-lavupidsudnih.html>);

– військовій лексиці, наприклад *генерал* – *військове звання або чин вищого командного складу армії, а також особа з цим званням*, а на сучасному етапі може позначати і керівника високого рангу, директора, наприклад: *Віталій Кличко не відчуває себе весільним генералом в блоці партій “Громадянський блок Пора-ПРП”* (ua.proua.com/news/2005/12/19/154011.html);

– суспільно-політичній лексиці, де спостерігаємо наступні лексичні переосмислення. Субстантивованій прикметник із назвою кольору *помаранчевий* вживають на позначення людини, яка є прихильником або членом партії “Наша Україна”; *червоний* – на позначення людини, яка є прихильником або членом партії комуністів; *малиновий* – на позначення людини, яка є прихильником або членом партії соціалістів; *біло-голубий* – на позначення людини, яка є прихильником або членом Партії регіонів; *білосердешний* – на позначення членів або прихильників БЮТу; прикметник *донецькі* – на позначення людей, які є представниками донецького регіону. Наприклад: *Визнання ОУН–УПА – це повний розрив із Москвою та визнання її історичним ворогом України. І саме цього бояться “помаранчеві”, “білосердешні” та різні смугасті, прив’язані пуповиною до Кремля”, – заявив праворадикал* (Україна молода, № 191 від 15.10.09); *Безглузде “мочилово” колишніх учасників коаліції “Сила народу” – коли “малинові” б’ють “помаранчевих”, ті дають здачі, а сили набирають “сині” – конче потрібно припинити* (Україна молода № 9 від 18.01.06); *Але загалом від голосування 3-го червня залишається стійке враження, що пам’ятаючи, як вони прийшли до влади, і знаючи, що втрачають підтримку в народі, “помаранчеві” за допомогою такого закону хочуть уберегти свої крісла* (Хрещатик, № 107(3553) від 11.08.09); *Отже, з чистим сумлінням, якого не існує в природі, маємо сказати: у владній команді немає розброду, як і немає протистояння між біло-блакитними та помаранчевими навіть у їхній БЮТівській іпостасі* (Персонал плюс, № 15(166) від 12-18.04.06); *Й один Бог знає, що вироблятиме з Україною пані Юля, коли проковтне помаранчевих, біло-блакитних, малинових, закусить паном Шкілем* (Персонал плюс, № 15(166) від 12-18.04.06); *Міністру освіти Станіславу Ніколаєнку, нашим авторам уже ставили запитання: чи будете переписувати історію, адже “помаранчеві” зазнали поразки, реванши отримали “біло-голубі”...* (Україна молода № 154 від 23.08.06); *Згадаймо: в ті дні “донецькі” ще плекали надію зберегти владу через створення у парламенті “широкої” коаліції* (Україна молода № 42 від 1.03.08).

У сучасній українській мові відбувається переосмислення лексем на позначення осіб у таких тематичних групах:

– медичній лексиці, наприклад *донор* – *людина, яка віддає свою кров для переливання її пораненим або хворим чи орган (нирку, спинний мозок і т. ін.) для пересадження його в інший організм*; лексичне значення розширилося, і можемо спостерігати застосування слова на позначення країни або регіону,

який щось надає, наприклад: *“Можу з упевненістю сказати, що самодостатнім у частині забезпечення газом Крим стане у найближчі 2-3 роки, а далі він буде **донором** для економіки України”*, — заявив на прес-конференції після закінчення виїзної наради Мінпаливенерго у Сімферополі щодо стану та перспектив розвитку енергозабезпечення автономії та Севастополя його очільник (Україна молода, № 012 від 23.01.07);

– військовій лексиці, наприклад *заручник* – особа, насильно затримувана однією зі сторін, які воюють, щоб мати змогу вимагати що-небудь від держави, організації, групи і т. ін., до яких належить ця особа; на сучасному етапі завдяки розширенню меж лексичної сполучуваності слова, його використовують на позначення країни, яка потрапила у безвихідне становище, наприклад: *Шкода України, яка знову стане заручником політичних амбіцій і політичних казусів* (Україна молода, № 108 від 16.06.06) тощо.

Окрім нових слів на позначення особи, задіяної у суспільно-політичній сфері, в мові наявні і нові фразеологічні одиниці на позначення особи у сферах економіки, політики тощо. В. Дорошевський зазначає, що фразеологічні одиниці як одиниці особливого рівня в структурі мови нарівні зі словами є ланкою, яка пов’язує людину з навколишнім світом. У їхньому семантичному змісті відображено фрагменти дійсності, елементи ситуацій, у яких ми вживаємо той чи інший фразеологізм. Основна функція фразеологічних одиниць полягає у відображенні об’єктивної реальності, у здійсненні зв’язку з інтелектуальним життям людини [3, с. 267]. Головна відмінність фразеологізмів від слова в тому, що вони не лише називають конкретні об’єкти, а й дають їм характеристику. На сучасному етапі можемо виділити такі фразеологізми на позначення осіб: *білі комірці* – працівники офісів, наприклад: *Польща відкриває ринок робочих місць не лише для чорноробів з України, а й для “білих комірців”* (Україна молода, № 037 від 27.02.07); *золота молодь* – діти багатих батьків, наприклад: *Я так розумію, що в Україні золота молодь – це поняття суто фінансове, тобто йдеться про дітей олігархів* (Україна молода, № 226 від 05.12.06); *світська левиця* – дама з вищого світу, наприклад: *Незважаючи на вагітність світської левиці, суд каліфорнійського міста Глендейл засудив її до чотирьох днів ув’язнення та штрафу в сумі двох тисяч доларів* (Україна молода, № 139 від 03.08.07); *перевертні в погонах* – міліціонери, які чинять протизаконні дії, наприклад: *Злочин скоїла банда “перевертнів у погонах” на замовлення Президента Кучми та його оточення – це твердження стало ледь не аксіомою* (Тиждень, № 60-1241); *Важливо і через цей випадок переконатися, хто ж насправді працює у наших “органах” – перевертні чи охоронці безпеки і закону?* (Україна молода, № 198 від 27.10.07); *Як і у випадку з убивством журналіста Гонгадзе, на лаві підсудних опинилися всі “перевертні”, окрім головного – генерала Олексія Пукача, який перебуває у міжнародному розшуку* (Україна молода, № 082 від 11.05.07); *столичний*

бомонд – вище керівництво та діячі мистецтва, наприклад: *Сьогодні весь столичний бомонд, включаючи політиків і представників шоу–бізнесу, вальсуватиме на Віденському балу в Національній опері України аж до світанку* (Україна молода, № 232, від 14.12.07); *перша ракетка* – тенісистка, наприклад: *Дінара Сафіна першою з російських гравців змогла виграти офіційний турнір у статусі першої ракетки світу* (Україна молода, № 082 від 11.05.07); на позначення лікарів вживають термін *люди в білих халатах*, наприклад: *Я вважаю своїм обов'язком відновити справедливість, за допомогою закону покарати людей, котрі погубили здорову людину, а також добитися відшкодування морального й матеріального збитку цій сім'ї. Хочу показати, що існує відповідальність для людей у білих халатах, котрі погубили людину* (День № 214 від 27.11.1998); *“сірий кардинал”* - на позначення впливової людини, яка перебуває в тіні, але здатна вплинути на певну ситуацію, наприклад: *Після виходу статті “сірий кардинал” різко активізував роботу з “прихватизації” аеропорту “Бориспіль”* (Україна молода, № 157 від 26.08.04); *“чорна перлина”* – так називають модель Наомі Кемпбелл, наприклад: *Значення шоу, за задумом “чорної перлини”, — “народження” з групи молодих людей успішних модельєрів* (Україна молода, № 117 від 26.06.04); *“золота рибка”* – українська плавчиня Яна Клочкова, наприклад: *Наче недавно це було, але минуло вже більше року, як 22-річна українська плавчиха Яна Клочкова здобула дві золоті медалі на Олімпійських іграх в Афінах. Після цього наша “Золота рибка” зникла зі спортивних горизонтів, вирішивши відпочити, але пообіцявши повернутися* (Україна молода, № 173 від 20.09.05); *королева Лисої Гори, газова принцеса, принцеса Майдану* – на позначення Юлії Тимошенко, наприклад: *Особливо зараз, коли проект помаранчевої коаліції зависає в повітрі з незграбністю макета НЛО, виготовленого у павільйонах кіностудії імені Довженка, риторика королеви Лисої Гори зіслизне у майже повністю червоно-чорний реєстр (так само від риторики біло-блакитних смердить путінськими шкарпетками)* (Персонал плюс, № 15(166) від 12-18.04.06); *Що тоді робить мафія під керівництвом Леоніда Кучми? Чіпляє на Юлю Тимошенко ярлик “газова принцеса”, за згоди Прем'єра Ющенка знімає її з посади віце–прем'єра уряду і невдовзі кидає її до в'язниці за сфальсифікованими звинуваченнями* (Україна молода, № 090 від 17.05.08); *“Нині з завзяттям, гідним кращого застосування, Прем'єр–міністр і “принцеса Майдану” Юлія Тимошенко прикриває колишнього керівника Адміністрації Кучми Віктора Медведчука (...), вона тримає біля себе людей, які до останнього були і залишаються довіреними особами головного есдека”* (Україна молода № 090 від 17.05.08); *колотопська відьма* (служниця) (із значенням іронії) – на позначення Наталії Вітренко, наприклад: *Провокація колотопської відьми. Проте через черговий спалах війни між прудконогими оранжистами та неповороткими хлопцями з берегів Кальміусу, жертвою якої впала Верховна Рада, надав колотопській служниці нечистого певні підстави для оптимізму.*

Проголошені дострокові вибори, які мають відбутися тридцятого вересня, пробудили від вимушеного сну багатьох непересічних ліліпутів та клоунів українського політичного цирку. Очуняла і мадам Вітренко (Українська газета плюс, № 45(185) від 18-31 грудня 2008) тощо.

Отже, у сучасній українській літературній мові функціонує багато лексем, які зазнали семантичної модифікації. Утворення таких іменників зафіксовано у суспільно-політичній, мистецькій, спортивній, медичній сферах.

Л і т е р а т у р а :

1. *Булаховський Л. А.* Вибрані праці : в 5-ти т. – К. : Наук. думка, 1975. – Т. 1. – С. 358. (30)
2. *Виноградов В. В.* Русский язык : (Грамматическое учение о слове) / В. В. Виноградов. – М. – Л. : Учпедгиз, 1947. – 748 с. (35)
3. *Дорошевский В.* Элементы лексикологии и семиотики / В. Дорошевский. – М. : Наука, 1973. – 267 с. (55)
4. *Манакін В. М.* Фактори семантичних пертворень слів у мовленні / В. М. Манакін // Мовознавство. – 1988. – № 6. – С. 11-18. (118)
5. *Стишов О. А.* Особливості розвитку лексичного складу української мови кінця ХХ ст. / О. А. Стишов // Мовознавство. – 1999. – № 1. – С. 7-21. (172)

А н н о т а ц и я

В статтє проанализирован лексико-семантический способ словообразования существительных для обозначения лиц, определены семантические группы, в которых зафиксировано семантическое переосмысление лексем.

Ключевые слова: *лексико-семантический способ словообразования, новые существительные на обозначение лиц.*

A n n o t a t i o n

Lexical-semantic word-building method of nouns to refer to those analyzed in this article; define the semantic group, which recorded a semantic reinterpretation of tokens.

Keywords: *lexical-semantic word-building method, new nouns to describe people.*